

Chapter: 4

Q.1 दिलेल्या पर्यायापैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

2

- 1 १९ जुलै १९६९ साली देशातील प्रमुख बँकाचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले.
अ. १२ ब. १४ क. १६ ड. १८

Ans १९ जुलै १९६९ साली देशातील प्रमुख १४ बँकाचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले.

- 2 वीस कलमी कार्यक्रमाची यांनी घोषणा केली.
अ. पं. नेहरू ब. लालबहादूर शास्त्री क. इंदिरा गांधी ड. पी. व्ही. नरसिंहराव

Ans वीस कलमी कार्यक्रमाची **इंदिरा गांधी** यांनी घोषणा केली.

Q.2 पुढीलपैकी चुकीची जोडी ओळखा

1

1	'अ' गट	'ब' गट
i.	कावसजी दावर	पोलादाचा कारखाना
ii.	डॉ. दत्ता सामंत	गिरणी कामगारांचे नेतृत्व
iii.	ना. म. लोखंडे	गिरणी कामगारांना सुट्टी
iv.	नारायण सुर्वे	कविताद्वारे श्रमिकांच्या जीवनाचे दर्शन

Ans कावसजी दावर - पोलादाचा कारखाना ही चुकीची जोडी आहे. कारण त्यांनी पहिली कापडगिरणी मुंबई येथे सुरु केली.

Q.3 पुढील संकल्पनाचित्र पूर्ण करा.

2

1	पंचवार्षिक योजना	कालावधी	उद्दिष्टे
	पहिली	शेती, सामाजिक विकास
	दुसरी	१९५६ - १९६१	औद्योगिकरण
	तिसरी	विषमतेचे निर्मुलन रोजगार संधी विस्तार राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ
	१९६९ - १९७४	शास्त्रीय संशोधन आरोग्य व कुटुंब नियोजन
	पाचवी

Ans	पंचवार्षिक योजना	कालावधी	उद्दिष्टे
	पहिली	१९५१ - १९५६	शेती, सामाजिक विकास
	दुसरी	१९५६ - १९६१	औद्योगिकरण
	तिसरी	१९६१ - १९६६	विषमतेचे निर्मुलन रोजगार संधी विस्तार राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ
	चौथी	१९६९ - १९७४	शास्त्रीय संशोधन आरोग्य व कुटुंब नियोजन कार्यक्रमास उत्तेजन
	पाचवी	१९७४ - १९७९	दारिद्र्य निर्मुलन व रोजगार निर्मिती, मुलभूत उदयोगधंदे वाढविणे कृषी विकास घडवून आणणे.

Q.4 पुढील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

6

1 स्वतंत्र भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला.

- Ans** i. भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वीच आपण कोणत्या प्रकारच्या अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार करावयाचा याविषयी विचारमंथन सुरु होते.
ii. मिश्र अर्थव्यवस्था खासगी व सामाजिक अशा दोन्ही क्षेत्रात कार्य करते.
iii. आधुनिक भारताचा आर्थिक विकास साधण्यासाठी खासगी व सार्वजनिक क्षेत्रात सुसंवाद राखून अधिकाधिक उत्पादन व मोठ्या प्रमाणावर लोकसहभाग तसेच भांडवलशाही व समाजवादी अर्थव्यवस्थेतील चांगले गुण स्वीकारले.
iv. नफ्याची प्रेरणा, उपक्रमशीलता प्राधान्य देण्यासाठी भारतासारख्या विकसनशील देशाला मिश्र अर्थव्यवस्थे शिवाय दुसरा पर्याय नव्हता म्हणून ही अर्थ व्यवस्था स्वीकारली.

2 गिरणी कामगार संपावर गेले.

- Ans** i. इ.स. १९८० च्या दरम्यान कामगारांमध्ये असंतोष निर्माण झाला. १९८१ च्या दिवाळीत कामगारांना २०% बोनसची अपेक्षा होती.
ii. कामगारांचे प्रतिनिधित्व करणा-या राष्ट्रीय मिल मजदूर संघाने मालकवर्गाशी वाटाघाटी करून, कामगारांना विश्वासात न घेता ८% ते १७% वर तडजोड केली.
iii. बोनसमधील कपात ही असंतोष निर्माण होण्याचे प्रमुख कारण होते. काही कामगार डॉ. दत्ता सामंत यांच्याकडे गेले.
iv. सुमारे ६५ गिरण्यांमधील कामगार एकत्र आले व दत्ता सामंत संपाचे नेतृत्व करत होते. १८ जानेवारी १९८२ रोजी मुंबईत अडीच लाख कामगार संपावर गेले. त्यामुळे मुंबईचे हृदय बंद पडले.

3 इ. स. १९६९ मध्ये बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले.

- Ans** i. भारताने स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मिश्र अर्थव्यवस्था स्वीकारली. योजना राबवताना तूट निर्माण झाल्यास ती भरून काढण्यासाठी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करणे आवश्यक होते.
ii. बँकांना मिळणारा नफा सरकारी खजिन्यात जमा होणार होता. लघु व मध्यम उद्योगांचे विकास धोरण राबवणे आवश्यक होते.
iii. प्रधानमंत्री इंदिरा गांधी यांच्या कार्यकाळात काँग्रेस पक्षातील समाजवादी विचारवंतांनी 'काँग्रेस फोरम फॉम सोशॅलिस्ट अॅक्शन' या गटाने व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करावे अशी मागणी केली.
iv. कॅम्प्युनिस्ट पक्षाचाही या निर्णयाला पाठिंबा मिळाला त्यामुळे सुरुवातीस १४ प्रमुख बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले.

Q.5 दिलेल्या उताऱ्याचे वाचन करून त्यावर आधारित प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

20

1 तिस-या पंचवार्षिक योजनेनंतर तीन एकवार्षिक योजना (१९६६ ते १९६९) हाती घेण्यात आल्या. या काळात तीव्र दुष्काळाचा सामना करावा लागला. चीनचे आक्रमण आणि पाकिस्तानशी युद्ध यांमुळे विकासाच्या कामांपेक्षा संरक्षणाकडे व दुष्काळ निवारणाकडे सरकारला अधिक लक्ष द्यावे लागते. या गोष्टींमुळे भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर फार ताण पडला.

- i. तीस-या पंचवार्षिक योजनेनंतर भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर फार ताण पडला.
ii. तीस-या पंचवार्षिक योजनेनंतरच्या योजना.

- Ans** i. तीस-या पंचवार्षिक योजनेनंतर तीव्र दुष्काळाचा सामना करावा लागला व चीनचे आक्रमण यांमुळे अर्थव्यवस्थेवर ताण पडला.
ii. तीस-या पंचवार्षिक योजनेनंतर तीन एकवार्षिक योजना (१९६६ ते १९६९) हाती घेण्यात आल्या.
या काळात वाकासाच्या कामांपेक्षा संरक्षणाकडे अधिक लक्ष द्यावे लागले.

2 मिश्र अर्थव्यवस्था सुरळीत चालण्यासाठी खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्र यांत सुसंवाद असणे गरजेचे असते. या व्यवस्थेचे एकच उद्दिष्ट आहे ते म्हणजे अधिकाधिक उत्पादन आणि मोठ्या प्रमाणावर लोकसहभाग. या व्यवस्थेत भांडवलशाही व समाजवादी अर्थव्यवस्थेतील चांगले गुण एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. नफ्याची प्रेरणा, उपक्रमशीलता, नियमपालन, कालबद्ध, नियोजन इत्यादी गोष्टी मिश्र अर्थव्यवस्थेत दुर्लक्षून चालत नाही.

या व्यवस्थेत देशहिताला प्राधान्य देण्याची प्रवृत्ती असते. दीर्घकालीन विकासावर अधिक भर देण्यात येतो. संरक्षण, भारतीय संशोधन, शिक्षण, रस्ते, रेल्वे, कालवे, बंदरे आणि विमानतळ उभारणी ही क्षेत्रे भरपूर भांडवल गुंतवणूक लागणारी पण फळ मात्र उशिरा देणारी आहेत. या क्षेत्रांत खाजगी उद्योजक मोठ्या प्रमाणात पुढे येत नाहीत. अशा वेळी सरकारलाच पुढाकार घ्यावा लागतो.

वरील पद्धतीने मिश्र अर्थव्यवस्थेचे प्रारूप वापरून आणि पंचवार्षिक योजनांचा स्वीकार करून भारताने विकासाची वाटचाल सुरु केली. १९७३ च्या औद्योगिक धोरणाने विकासाची गती वाढली. या धोरणानुसार अवजड उद्योग, उद्योजक घराणी व परकीय उद्योग यांचा प्रभाव आटोक्यात आणणे आणि प्रादेशिक विकासाचा समतोल साधणे या गोष्टींना प्राधान्य दिले गेले. लघुउद्योग, ग्रामोद्योग, घरगुती उद्योग यांच्या विकासावर लक्ष देण्यात आले. सहकार क्षेत्राकडे विशेष लक्ष देण्यास सुरुवात झाली.

- i. मिश्र अर्थव्यवस्था सुरळीत चालण्यासाठी कोणती गोष्ट गरजेची आहे ?
ii. मिश्र अर्थव्यवस्थेचे उद्दिष्ट सांगा ?
iii. १९७३ च्या औद्योगिक धोरणाने विकासाची गती वाढली स्पष्ट करा ?

- Ans** i. मिश्र अर्थव्यवस्था सुरळीत चालण्यासाठी खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्र यांत सुसंवाद असणे गरजेचे असते.
ii. अधिकाधिक उत्पादन आणि मोठ्या प्रमाणावर लोकसहभाग ही मिश्र अर्थव्यवस्थेची उद्दिष्टे आहेत.
iii. औद्योगिक धोरणानुसार अवजड उद्योग, उद्योजक घराणी व परकीय उद्योग यांचा प्रभाव आटोक्यात आणणे आणि प्रादेशिक विकासाचा समतोल साधणे या गोष्टींना प्राधान्य दिले गेले. लघुउद्योग, ग्रामोद्योग, घरगुती उद्योग यांच्या विकासावर लक्ष देण्यात आले. सरकार क्षेत्राकडे विशेष लक्ष या धोरणानुसार देण्यात आले.

3 संपाच्या सुरुवातीच्या काळात कामगारांना गावाकडून मदत सुरु झाली. सुरुवातीला एकमेकांना मदत करणे कामगारांना

फारसे अवघड गेले नाही. विभागीय समित्या स्थापन करून त्यांनी अन्नधान्य, मदतनिधी यांचे वाटप केले. डाव्या पक्षांनी संपाला पाठिंबा दिला होता. संप रेंगाळायला लागताच कामगारांमध्ये फूट पाडण्याचे प्रयत्न सुरु झाले. संपाला ६ महिने पूर्ण झाले. केंद्र सरकारने संपाकडे पूर्ण दुर्लक्ष केले. कामगारांनी 'जेल भरो आंदोलन' सुरु केले. सप्टेंबर १९८२ मध्ये महाराष्ट्र विधानसभेवर दीड लाख कामगारांचा मोर्चा गेला. त्यांचा उपयोग झाला नाही. संपाला एक वर्ष पूर्ण झाले एवढा प्रदीर्घ काळ चाललेला हा पहिलाच संप होता. या कालावधीत सुमारे दीड लाख कामगार बेकार झाले.

कापडापेक्षा पॉलिएस्टरला महत्त्व आल्याने मुळातच गिरणीतील कापडाच्या खपावर परिणाम झाला होताच. मुंबईतून कापड गिरण्या सुरत आणि गुजरातमध्ये गेल्या. केंद्र सरकारने १३ गिरण्यांचे राष्ट्रीयीकरण केले. समस्या सोडवण्यासाठी लवाद नेमले गेले पण तो यशस्वी झाला नाही.

- मुंबईतील कापड गिरण्या कोणत्या ठिकाणी गेल्या.
- प्रदीर्घ काळ चाललेला संप कोणता ?
- कामगारांच्या संपाचा निकाल फलदायी नव्हता. स्पष्ट करा.

Ans i. मुंबईतील कापड गिरण्या सुरत आणि गुजरात या ठिकाणी गेल्या.

ii. 'गिरणी कामगार संप' हा प्रदीर्घ काळ चाललेला संप होय.

iii. केंद्र सरकारने संपाकडे पूर्ण दुर्लक्ष केले. कामगारांनी 'जेल भरो आंदोलन' सुरु केले. सप्टेंबर १९८२ मध्ये महाराष्ट्र विधानसभेवर दीड लाख कामगारांचा मोर्चा गेला. त्यांचा उपयोग झाला नाही. संपाला एक वर्ष पूर्ण झाले एवढा प्रदीर्घ काळ चाललेला हा पहिलाच संप होता. या कालावधीत सुमारे दीड लाख कामगार बेकार झाले अशा प्रकारे कामगारांचा संपाचा निकाल फलदायी नव्हता.

4

मिश्र अर्थव्यवस्था सुरळीत चालण्यासाठी खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्र यांत सुसंवाद असणे गरजेचे असते. या व्यवस्थेचे एकच उद्दिष्ट आहे ते म्हणजे अधिकाधिक उत्पादन आणि मोठ्या प्रमाणावर लोकसहभाग. या व्यवस्थेत भांडवलशाही व समाजवादी अर्थव्यवस्थेतील चांगले गुण एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. नफ्याची प्रेरणा, उपक्रमशीलता, नियमपालन, कालबद्ध, नियोजन इत्यादी गोष्टी मिश्र अर्थव्यवस्थेत दुर्लक्षून चालत नाही.

या व्यवस्थेत देशहिताला प्राधान्य देण्याची प्रवृत्ती असते. दीर्घकालीन विकासावर अधिक भर देण्यात येतो. संरक्षण, भारतीय संशोधन, शिक्षण, रस्ते, रेल्वे, कालवे, बंदरे आणि विमानतळ उभारणी ही क्षेत्रे भरपूर भांडवल गुंतवणूक लागणारी पण फळ मात्र उशिरा देणारी आहेत. या क्षेत्रांत खाजगी उद्योजक मोठ्या प्रमाणात पुढे येत नाहीत. अशा वेळी सरकारलाच पुढाकार घ्यावा लागतो.

वरील पद्धतीने मिश्र अर्थव्यवस्थेचे प्रारूप वापरून आणि पंचवार्षिक योजनांचा स्वीकार करून भारताने विकासाची वाटचाल सुरु केली. १९७३ च्या औद्योगिक धोरणाने विकासाची गती वाढली. या धोरणानुसार अवजड उद्योग, उद्योजक घराणी व परकीय उद्योग यांचा प्रभाव आढळताच आणणे आणि प्रादेशिक विकासाचा समतोल साधणे या गोष्टींना प्राधान्य दिले गेले. लघुउद्योग, ग्रामोद्योग, घरगुती उद्योग यांच्या विकासावर लक्ष देण्यात आले. सहकार क्षेत्राकडे विशेष लक्ष देण्यास सुरुवात झाली.

- मिश्र अर्थव्यवस्था सुरळीत चालण्यासाठी कोणती गोष्ट गरजेची आहे ?
- मिश्र अर्थव्यवस्थेत कोणत्या गोष्टी दुर्लक्षून चालत नाही ?
- मिश्र अर्थव्यवस्थेत काही वेळेला सरकारला पुढाकार घ्यावा लागतो ते स्पष्ट करा ?

Ans i. मिश्र अर्थव्यवस्था सुरळीत चालण्यासाठी खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्र यांत सुसंवाद असणे गरजेचे असते.

ii. नफ्याची प्रेरणा, उपक्रमशीलता, नियमपालन, कालबद्ध, नियोजन इत्यादी गोष्टी मिश्र अर्थव्यवस्थेत दुर्लक्षून चालत नाही.

iii. मिश्र अर्थव्यवस्थेत देशहिताला प्राधान्य देण्याची प्रवृत्ती असते. दीर्घकालीन विकासावर अधिक भर देण्यात येतो. संरक्षण, शास्त्रीय संशोधन, शिक्षण, रस्ते, रेल्वे, कालवे, बंदरे, आणि विमानतळ उभारणी ही क्षेत्रे भरपूर भांडवल गुंतवणूक लागणारी पण फळ मात्र उशिरा देणारी आहेत. या क्षेत्रांत खाजगी उद्योजक मोठ्या प्रमाणात पुढे येत नाहीत. म्हणून अशा वेळी सरकारलाच पुढाकार घ्यावा लागतो.

5

१९८१ च्या दिवाळीत कामगारांना २०% बोनसची अपेक्षा होती. कामगारांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या राष्ट्रीय मिल मजदूर संघाने मालकवर्गाशी वाटाघाटी करून, कामगार वर्गाला विश्वासात न घेता ८ ते १७% वर तडजोड केली. बोनसमधील कपात ही असंतोषाची ठिणगी ठरली. काही कामगार डॉ. दत्ता सामंत यांच्याकडे गेले. त्यांनी डॉक्टरांना नेतृत्व स्वीकारण्याची विनंती केली. ६५ गिरण्यांमधील कामगार एकत्र आले आणि दत्ता सामंत संपाचे नेतृत्व करू लागले. १८ जानेवारी १९८२ रोजी मुंबईत अडीच लाख कामगार संपावर गेले गिरणगावची धडधड थांबली जणू मुंबईचे हृदयच बंद पडले.

मुख्यमंत्री बॅ. अ. रा. अंतुले यांनी ही समस्या सोडवण्यासाठी त्रिपक्षीय समिती नेमली. पुढे बाबासाहेब भोसले मुख्यमंत्री झाले. कायदानुसार सरकार राष्ट्रीय मिल मजदूर संघाशीच बोलणे करेल अशी भूमिका त्यांनी घेतली. डॉ. दत्ता सामंत यांनी हा कायदा रद्द करण्याची मागणी केली.

- बाबासाहेब भोसले यांनी कोणती भूमिका घेतली ?
- गिरणी कामगार संप कोणत्या दिवशी करण्यात आला?
- गिरणी कामगार संप करण्याकरिता कोणती मुख्य गोष्ट कारणीभूत ठरली?

Ans i. कायदानुसार सरकार राष्ट्रीय मिल मजदूर संघाशीच बोलणे करेल अशी भूमिका बाबासाहेब भोसले यांनी घेतली.

ii. १८ जानेवारी १९८२ रोजी मुंबईत अडीच लाख कामगार संपावर गेले.

iii. १९८१ च्या दिवाळीत कामगारांना २० % बोनसची अपेक्षा होती. कामगारांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या राष्ट्रीय मिल मजदूर संघाने मालक वर्गाशी वाटाघाटी करून कामगार वर्गाला विश्वासात न घेता ८ ते १७ % वर तडजोड केली. बोनसमधील कपात ही असंतोषाची ठिणगी ठरली. ही गोष्ट गिरणी कामगार संप करण्याकरिता कारणीभूत ठरली.

1 मिश्र अर्थव्यवस्था संकल्पना स्पष्ट करा.

- Ans** i. भारताला स्वातंत्र मिळण्यापूर्वीच आपण कोणत्या प्रकारच्या अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार करावयाचा याविषयी विचारमंथन चालू होते. पंडित नेहरूंनी कोणताही टोकाचा मार्ग स्वीकारण्याऐवजी मध्यम वर्गाचा अवलंब केला.
- ii. काही देशांत भांडवली अर्थव्यवस्था होती तर काही देशात समाजवादी अर्थव्यवस्था होती प्रत्येकाचे काही फायदे तोटे होते.
- iii. भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला म्हणजे खाजगी व सामाजिक आशा दोन्ही क्षेत्रात कार्य करते.
- iv. आधुनिक भारताचा आर्थिक विकास साधण्यासाठी मिश्र अर्थव्यवस्थेत भारताने प्राधान्य दिले. या अर्थव्यवस्थेत तीन भाग दिसून येतात.

अ. सार्वजनिक क्षेत्र : उद्योगधंदे पूर्णपणे सरकारच्या नियंत्रणाखाली व व्यवस्थापनाखाली असतात उदा. संरक्षण साहित्य उत्पादन

ब. खाजगी क्षेत्र : उद्योगधंदे पूर्णपणे खाजगी उद्योगकांच्या मालकीचे असतात. त्यावर मात्र सरकारी देखरेख नियंत्रण असते उदा. उपभोग वस्तू

क. संयुक्त क्षेत्र: या क्षेत्रात काही उद्योग खाजगी उद्योगकांच्या मालकीचे असतात. तर काही सरकारी व्यवस्थापना खाली चालवले जातात. इत्यादी होत.

- v. मिश्र अर्थव्यवस्था सुरळीत चालण्यासाठी खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्र यांत सुसंवाद असणे गरजेचे असते. या व्यवस्थेचे एकच उद्दिष्ट आहे ते म्हणजे अधिकाधिक उत्पादन आणि मोठ्या प्रमाणावर लोकसहभाग उत्पादन आणि मोठ्या प्रमाणावर लोकसहभाग.
- vi. भांडवलशाही व समाजवादी अर्थव्यवस्थेतील चांगले गुण एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. कालबद्ध नियोजन इत्यादी गोष्टी मिश्र अर्थव्यवस्थेत दुर्लक्ष चालत नाही. लघु उद्योग ग्रामोद्योग, घरगुती उद्योग व सहकार क्षेत्राकडे विशेष लक्ष केंद्रित केले आहे.

2 आठव्या पंचवार्षिक योजनेत कोणते कार्यक्रम सुरु करण्यात आले?

Ans आठव्या पंचवार्षिक योजनेत १९९२ ते १९९७ मध्ये पुढील महत्वाचे कार्यक्रम आखण्यात आले.

- i. प्रधानमंत्री रोजगार योजना
- ii. महिला समृद्धी योजना
- iii. राष्ट्रीय, सामाजिक, आर्थिक साहाय्य योजना.
- iv. मध्यान्ह आहार योजना
- v. इंदिरा महिला योजना
- vi. गंगा कल्याण योजना इ. होय.

3 दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत कोणते प्रकल्प सुरु करण्यात आले.

Ans दुसरी पंचवार्षिक योजना १९५६ ते १९६१ पर्यंत राबविण्यात आली. या योजनेत औद्योगिकीकरणाची महत्वाकांक्षी उद्दिष्टे साध्य करायची होती.

- i. दुर्गापूर, भिलाई, राऊरकेला येथील पोलादाचे कारखाने.
- ii. सिंद्री येथील रासायनिक खतांचा कारखाना.
- iii. चित्तरेजन येथील रेल्व इंजिनाचा कारखाना.
- iv. पेरांबुरचा आगगाडीच्या डब्यांचा कारखाना.
- v. विशाखापट्टणमचा जहाज बांधणीचा कारखाना इत्यादी प्रचंड व अवजड उद्योगधंद्यांचे कारखाने सार्वजनिक क्षेत्रात उभारण्यात आले.

4 वीस कलमी कार्यक्रम संकल्पना स्पष्ट करा.

Ans १ जुलै १९७५ रोजी प्रधानमंत्री इंदिरा गांधी यांनी वीस कलमी कार्यक्रमाची घोषणा करून विकसित राष्ट्रांच्या दिशेने वेगवान वाटचाल करण्याच्या प्रयत्नांचा संकल्प सोडला. यातील प्रमुख तरतूदी पुढीलप्रमाणे -

- i. शेती आणि शहरी भागातील कमाल जमीन धारणा, संपत्तीची समान वाटणी शेतमजुरांना किमान वेतन, जलसंधारण योजनांत वाढ करणे.
- ii. कामगारांचा उद्योग क्षेत्रात सहभाग, राष्ट्रीय प्रशिक्षण योजना आणि वेढबिगार मुक्ती करणे.
- iii. कर चुकणेगिरी आर्थिक गुन्हे व तस्करी रोखणे.
- iv. जीवनावश्यक वस्तूचे दरनियंत्रण, रेशनिंग व्यवस्थेत सुधारणा करणे.
- v. हातमाग क्षेत्र विकासाद्वारे उत्तम वस्त्रोद्योग निर्मिती, दुर्बल घटकांची कर्जमुक्ती घरबांधणी, दळणवळण सुविधा, शाळांसाठी शैक्षणिक साहित्य उपलब्ध करून देणे.
- अशाप्रकारे इंदिरा गांधी यांनी वीस कलमी कार्यक्रमाची घोषणा करून विकसित राष्ट्रांच्या दिशेने वेगवान वाटचाल करण्याच्या प्रयत्नांच्या संकल्प सोडून त्यानुसार कार्यक्रमाला गती देण्याचा प्रयत्न केला.